

ГЕТЬМАНЩИНА у XVIII ст.:
Історична мапа (мірило 1:400 000,
розмір 162 x 115 см) / Упор. Ю.І.Лоза. –
К.: Мапа, 2018

Вихід друком історичної мапи «Гетьманщина у XVIII ст.», поза всяким сумнівом, став подією не лише для істориків, але й для ширших кіл шанувальників вітчизняної минувшини, краєзнавців, музейників. Фактично це – картографічний сингл із підготовленого спеціалізованим видавництвом «Мапа» другого тому «Історичного атласу України» (том перший, присвячений Київській та Галицько-Волинській державам, побачив світ ще 2010 р.). Хронологічно т.2 проекту охоплюватиме період із кінця XIV до кінця XVIII ст., і одним з його змістових осердь має стати картографічна тематика, пов'язана з

історією Гетьманщини середини XVII – кінця XVIII ст. Історичний атлас, так само, як і рецензована мапа, належать авторству відомого українського географа та картографа Юрія Лози.

Мапа виконана в масштабі 1:400 000. Її зручно використовувати під час аудиторних занять в університетах, на презентаціях, наукових конференціях тощо. Поліграфічний рівень виконання, простота й чіткість експлікаційної частини максимально полегшують читання, пошук, ідентифікацію об'єктів – одним словом, роблять карту якнайзручнішою в користуванні. Варто віддати належне видавництву та впорядникові – вони втрималися від спокуси ввести до планшетної мапи максимальний обсяг інфографічної інформації, зупинивши свій вибір на найважливіших складниках: характер місцевості, гідрографічна сітка, адміністративні межі полків і сотень, мережа поселень. Зокрема останні представлено за хронологією згадок їх у джерелах і позначено за адміністративною (столиця гетьмана, центри полків, сотень) й типологічною (міста, містечка, села, слободи, хутори) ознаками. Окрім цього, на карті відображено монастирі, найважливіші транспортні артерії регіону. Такий продуманий підхід у дозуванні інформації дозволив уникнути переобтяження символами та позначеннями, зробив подачу легкою й доступною. Мапа також має дві тематичних врізки: «Київ та околиці» в масштабі 1:100 000, картосхема адміністративного устрою Гетьманщини XVIII ст. із зображенням усіх полків і сотень.

Не буде перебільшенням сказати, що з огляду на ступінь дослідженості Гетьманщини у сучасній історіографії вихід такого роду карти цілком логічний, ба більше – довгоочікуваний. Не секрет, що візуалізація студій з історії війн, адміністрації, економіки, зокрема торгівлі, міст гетьманської держави на сьогодні впирається у проблему відсутності якісних мап. Це позбавляє дослідників можливості сутнісних узагальнень і спостережень над масовим статистичним матеріалом, подією канвою, адже метод картографування по сьогодні залишається не тільки інфографічним атрибутом наукових студій, але й важливим інструментом осмислення видобутої з джерел інформації. До недавнього часу фахівці послуговувалися

переважно або мапою Лівобережної Гетьманщини з «Опису Чернігівського намісництва» О.Шафонського (1786 р.), або ж картами, створеними за радянської доби (найкращу з них, присвячену адміністративному устрою Гетьманщини 1648–1654 рр., було підготовлено за редакцією І.Крип'якевича в 1964 р.). Нещодавно також з'явилася низка спеціальних мап, об'єднаних тематикою козацької доби, виконаних для багатотомної «Енциклопедії історії України» Д.Вортманом.

Утім, так чи інакше, ступінь картографованості студій з історії гетьманату все ще залишає бажати кращого. Тож вихід чергової мапи спонукає не стільки до критичних роздумів над нею, скільки до міркувань відносно подальших перспектив картографічних проектів у цій ділянці історіографії. Ідеться в першу чергу про підготовку узагальнюючого атласу з історії Гетьманщини впродовж усього періоду її існування, передумови укладення якого, на нашу думку, уже цілком наявні. Почати з того, що відобразити в одній масштабованій карті всі перипетії, пов'язані зі змінами лише адміністративного устрою (кордони полків і сотень, виникнення нових адміністративних одиниць і центрів) у XVIII ст., практично неможливо. Окрім трансформацій внутрішніх меж полків та сотень також відбувалося вилучення з-під гетьманської юрисдикції окремих периферійних територій, переданих під військовій колонії Новосербія (1752–1764 рр.), Слов'яносербія (1753–1764 рр.), будівництво прикордонних ліній – Української (1731–1764 рр.), Дніпровської (1764–1768 рр.).

Не секрет, що в Гетьманщині не існувало уніфікованого адміністративного устрою у сучасному розумінні. Підтвердження цього – наявність територій з особливим статусом та юрисдикцією, наприклад шести так званих засеймських сотень у Ніжинському полку (Глухівської, Воронізької, Коропської, Кролевецької, Новомлинської, Ямпільської). Ще у XVII ст. доволі короткий час ці терени утворювали окремий Глухівський полк, згодом ліквідований і включений до Ніжинського (щоправда, на початку XVIII ст., за правління гетьмана І.Скоропадського, планувалося його відновлення, що, утім, так і не відбулося). Особливістю цього анклаву було те, що він був вилучений із-під полковницької влади й підлягав безпосередньо гетьманській юрисдикції. Засеймські сотні фактично утворювали окрему військову одиницю, перебували таким чином на привілейованому становищі. Іншою подібною гетьманською юридикою були села Спаське та Жолдаки в тих-таки засеймських сотнях, з оселеними там гетьманськими жовнірами. Вони також не підпорядковувалися ані ніжинським полковникам, ані місцевим сотенним правлінням, перебуваючи в безпосередній владі гетьманів і Генеральної військової канцелярії.

Власний територіально-адміністративний устрій мали гетьманські рангові маєтності. Від часів козацької революції середини XVII ст. наданнями «на булаву» традиційно ставали староства – адміністративні одиниці ще річпосполитського устрою, а також поодинокі замки, довколишня шляхта й поспільство яких були зобов'язані служити «під бунчуком» козацьких гетьманів. У Лівобережній Гетьманщині масив гетьманських рангових маєтностей істотно розширився у другій половині XVII ст. за рахунок так званих «вільних військових маєтностей» із числа компактних господарських комплексів колишніх власників – шляхти, магнатів. Села та слободи об'єднувалися в них у ключі, а ті своєю чергою у волості, адміністративними центрами котрих були дворці. Об'єднання дворців і волостей підпорядковувалися адміністраторам замків, а вони – гетьманському двору та його служителям на чолі з господарем і маршалком. Кордони гетьманських юридик були чітко окресленими, а їх дотримання робилося приводом для протистояння між придворною адміністрацією та місцевими полковними владами. Із кінця XVII ст. гетьманський двір розрісся, перетворившись не лише на важливий владний інститут Гетьманщини, на арені

якого відбувалися всі значні події політичного життя, але й величезну структуру з власною адміністрацією та ієрархією, котра просторово контролювала істотну частину території краю. Зрештою нашому сьогоднішньому усвідомленню цього феномену в історії козацької державності бракує саме просторового вираження, яке може оприлюднити картографічний формат.

Весь цей усторовий та юрисдикційний партикуляризм, цілком властивий не лише гетьманату, але й навіть більш централізованим західноєвропейським державам, вартий картографічного відтворення не тільки самим фактом свого існування. Не варто забувати, що юрисдикційна належність, а отже підсудність судам вищої інстанції, наявність соціальних привілеїв та економічних імунітетів, істотним чином впливали на господарський розвиток і соціальні реалії цих мікрорегіонів.

Не менш важливе створення діахронних карт право- та лівобережних полків. Як відомо, вони не лише змінювали свої зовнішні кордони, територіальний склад, але й адміністративний поділ. Головною тенденцією в останньому випадку було парцелювання територіально великих сотень на декілька дрібніших. Здебільшого це стосувалося полкових сотень, міста й села в яких в економічному відношенні розвивалися швидше, ніж решта регіону, населення зростало, а місцеві адміністрації вже не могли впоратися з валом управлінських питань.

Варто також згадати, що свій територіальний устрій мала також організація судочинства після реформи 1763 р. Територія Гетьманщини була поділена на 20 судових повітів, по 2 в кожному полку (примітно, що цей матеріал, попри стабільний інтерес до нього істориків, ніколи не мав картографічного відтворення).

Спеціальних мап потребує також історія господарства гетьманату. Уже за наявними в історіографії даними на карті можна прокласти найважливіші внутрішні або транзитні торговельні шляхи, показати ярмаркові центри, форпости й митниці, облаштовані російською владою у XVIII ст., міста з ратушним і маґдебурзьким управлінням. Очевидно, уже зараз доцільно ставити питання про можливість картографування земельних володінь великих старшинських родів, добре досліджених істориками, а саме Апостолів, Кочубеїв, Галаганів, Лизогубів тощо. З іншого боку, не менш цікавою та показовою може бути й історія земельних володінь в Україні російських можновладців, серед яких окремої мапи безумовно заслуговує відома Почепська волость, що за неї вів уперту боротьбу князь О.Меншиков. Картографування промислів – селітроваріння, поташництва, металургії, ливарництва тощо – обіцяє бути помічним у подальшому розвитку студій з історії економіки, котрі нині опинилися на маргінесі історіографічного процесу.

Окремий блок карт мав би бути присвячений ранговим маєтностям – гетьманським, про які вже говорилося, і «генеральних» відомств (наприклад, належних до Генерального суду або Генеральної артилерії), полкових правлінь, магістратів, ратуш, а також російських адміністраторів – президентів Малоросійських колегій, «міністерського правління» та ін. Перші з перелічених нами категорій були зосереджені переважно в економічно розвинених регіонах, де процвітали промисли, ремесла й торгівля, – Ніжинському та Стародубському полках. Натомість полкові рангові землі були суцільним «дискомпаком», до того ж їх перелік часто змінювався через поступове «перетікання» в дідичне володіння, що стало важливим явищем соціально-економічного життя. Зрештою саме картографічне вираження цього процесу увиразнить його масштаби.

Важливе прикладне значення також матимуть карти з історії православної церкви в Гетьманщині – з межами Київської митрополії (у тому числі її «закордонною частиною», локалізованою на теренах Речі Посполитої), єпархіальним устроєм

тощо. На сьогодні вже картографовано низку монастирів (у тому числі на рецензованій карті), а також посвята парафіяльних храмів XVIII ст. Високий рівень вивчення монастирського господарства вможливило картографування і їхніх маєтностей та промислів. У сукупності такий комплект карт мав би стати результатом колективної роботи вітчизняних істориків церкви.

На нашу думку, важливим є також картографічне відтворення російської військової та адміністративної присутності в Гетьманщині, починаючи від середини XVII ст. Найперше це стосується місць розташування гарнізонів і центрів воєводського (пізніше губернського) управління, впровадження губернського устрою в 1708 р., провінційної реформи 1719 р. тощо. Після 1711 р. можливим і потрібним є також картографування районів дислокації полків польової армії та їхньої інфраструктури – польових аптек, провіантських складів і магазинів, арсеналів, ремонтних майстерень, кінських заводів, котрі розміщувалися на території козацьких полків і значною мірою користувалися їхніми ресурсами. Безумовно, візуалізація цієї системи імперського контролю, її розвитку ще виразніше оприявнить процеси нівеляції автономії Гетьманщини особливо в період XVIII ст.

Олексій Сокирко

кандидат історичних наук, доцент,
кафедра давньої та нової історії України,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), sag@univ.kiev.ua